

EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS KÖNYVTÁRKÖZI KÖLCSÖNZÉS

Fogarassy Miklós

Könyvtártudományi és Módszertani Központ

Ma már a könyvtárközi kölcsönzést szinte mindenki – aki ismeri és él vele – természetesnek tekinti. Evidens szolgáltatásnak. Pedig nap mint nap el is csodálkozhatnánk azon, hogy a modern könyvtári ellátásnak ez a „transzmissziója” *egáltalán* működik. Tessék csak belegondolni: az intézményközi bizalom, az UAP és a „szolgáltatás mindenkinek” univerzális és demokratikus elvei öltének testet abban, hogy a könyvtárközi kölcsönzés adom-kapom rendszerében jönnek-mennek a könyvek, folyóiratok, folyóiratcikkek és egyéb dokumentumok eredeti példányai és egyre növekvő számú másolatai. Országon belül, földrész-szerte és földrészek között. Illik panaszkodni a mechanizmus nehézségeire, mert hovatovább senki sem gondol arra, hogy maga a tény, a könyvtárköziség ténye hatalmas, demokratikus vívmány, jóra törekvő kollektív eredmény gyümölcse.

Mindjárt abba hagyjuk az ügy ily általános vonatkozásainak taglalását és a nagy nemzetközi horizontok szemlélését, annyit azonban – bevezetésként – szabad legyen megjegyezni, hogy mi is lenne (a könyvtárközi kérések intézői lehetnének a szónoki kérdés igazi megválaszolói), ha például a British Library Lending Division (BLLD) nem létezne, vagy ha beszüntetné szolgáltatását, mi történne akkor ennek az öreg kontinensnek dokumentumra, információra éhes igénylőivel? Ha ez a jeles intézmény felmondaná azt a hallgatolagos „gentlemen's agreement”-et, melynek jegyében tevékenykedik, és – mondjuk – arra az álláspontra helyezkednék, hogy csak a szigetország könyvtári igénylőinek szolgálatát vállalja? *

* Csak a rend kedvéért tesszük hozzá, s nem kisebbitendő a szolgáltatás értékét, hogy a BLLD nem fizet rá a hozzá befutó kérések teljesítésére – *A szerk.*

Függetlenül attól, hogy országunkban ez a szolgáltatás jelenleg milyen határfokon és milyen, számos teher-tétellel súlyosbított mechanizmussal működik, az elv, amely azt vallja, hogy „minden dokumentumot mindenkinek”, tehát a kis vállalati szakkönyvtár és a községi könyvtár olvasójának éppúgy, mint annak, akinek módja és lehetősége van nagy fővárosi forrásgyűjteményekhez hozzájutni, „a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet” gondolatot igyekszik érvényesíteni – ha a bőség korába még nem jutottunk is el.

Elv és lehetőség, megcélzott idea és valós gyakorlat – ezek különböző dolgok. Ebben az írásban ezeknek az ellentmondásoknak is csak egy részével, a könyvtárközi kölcsönzés hazai gyakorlati működésének is csak egyik metszetével, és azon belül is csupán a kérdéskör egyik, regionális aspektusával szándékozunk foglalkozni.

Regionális koncepció: tények és kérdőjelek

Az új könyvtári alapjogszabályok megjelenése után és szellemükben a könyvtárügyi irányítás a kötelepéldányok korábbi elosztási mechanizmusát 1977-ben *új rendszerre állította át*. Ennek egyik lényeges eredménye az volt, hogy – a vidéki könyvtárak dokumentumforrásait és használóik lehetőségeit kitágítva – az ország öt tervezési-gazdasági körzetébe, „régijába” egy-egy teljes kötelepéldány-sorozatot juttatott. Ennek a nemzeti dokumentumtermésnek a fogadására (a fenntartók, illetve az intézmények vállalási ígéretét megszerezve) régióként 4–8 könyvtárat jelöltek ki – a szakok szerinti elosztás rendszerét alkalmazva. 1978. január 1. óta tehát az intézkedés révén is felvázolt öt vidéki könyvtári régió (Észak-Dunántúl: Vas, Győr-Sopron, Veszprém, Komárom és Fejér megye; Dél-Dunántúl: Baranya, Tolna,

Somogy és Zala megye; Dél-Alföld: Csongrád, Bács-Kiskun és Békés megye; Észak-Alföld: Hajdú-Bihar, Szolnok és Szabolcs-Szatmár megye; Észak-Magyarország: Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye) alakult ki, amelyeknek közös feladattal összefogott és a megosztott őrzés és szolgáltatás kötelezettségével felruházott felsőoktatási, szak- és közművelődési könyvtáraiba a teljes hazai nyomtatványtermék megérkezik.

Már a kezdet kezdetén azt hangsúlyozta a minisztériumi rendelkezés, hogy ennek a dokumentumvagyonnak, melynek regisztrálásáról és hasznosításáról szigorú utasítások szóltak, a teljes régióban zajló, minden rangú és rendű könyvtárközi kölcsönzés forrásul kell szolgálnia... Tehát: nem intézményi (egyetemi, főiskolai stb.) „házi használatra” jut hozzá a helyi könyvtár a forráshoz, hanem regionális közcélokat szolgáló – ami persze nem zárja ki azt, hogy a helyi igények is profitáljanak belőle.

Minthogy e rendszer mögött hatéves múlt van, és mivel a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a magyar nyomdai és sokszorosító ipar évente 30–40 ezer nyomtatott dokumentumegységet „termel”, tehát egy-egy régióba eddig ebből a forrásból 180–240 ezer dokumentum érkezett és került a könyvtárak birtokába, ideje megnézni, hogy az egyik fő cél, a nemzeti könyv-, folyóirat és egyéb dokumentumtermés *könyvtárközi kölcsönzési hasznosítása ezen a téren hogyan áll*. Már csak azért is, mert 1981-ben megjelent az új könyvtárközi kölcsönzési jogszabály [19/1981(XII. 8.) MM. sz. rendelet], amely már e regionális koncepciót viszi tovább, és az 1978. január 1. utáni dokumentumokra vonatkozóan kimondja a *helyi forrásból való szolgáltatás kötelezettségét*. Azaz számol azzal, hogy a régióközpontok a dokumentum hollétét ismerve, az országos nagykönyvtárakat e téren tehermentesítve, gyors ügyintézésel helyileg képesek a könyvtári kéréseknek eleget tenni.

Előlegezve némely tanulságokat, hadd állítsuk itt meg a gondolatmenetet, feltéve a kérdést: vajon ez az 1977-es, illetve 1981-es, rendelkezésekben is megfogalmazott koncepció optimálisan döntött-e a könyvtári ellátás egyik kardinális szolgáltatásának ügyéről? A lehető legracionálisabb megoldás-e, ha a 93 ezer km²-es országot öt nagy tájegységre szeletelve, a kooperáció és a biztos-hogy-nem-azonos-szintű könyvtárak működési mechanizmusára bízva vélünk teljesíthetőnek olyan feladatot, amelyet igazi „központi szolgáltatásként” is meg lehetne valósítani? Nem arról van-e szó, hogy az OSZK és a vezető nagykönyvtárak bizonyos diszfunkciói, elégtelen teljesítményei láttán – jobb híján – egy decentralizált mechanizmus életképességében bíztak a jogszabály megalkotói? Egy immár lezárt – hiszen a dolog eldöntött – problematikához közelítünk ezekkel a kérdésekkel: nem kellett volna-e inkább egy hazai BLLD-t, pardon, egy HLLD-t, egy Hungarian Library Lending

Division-t, azaz egy hazai könyvtárközi kölcsönzési célokat szolgáló nemzeti könyvtári központot életre hívni? Mivel egyelőre *fait accompli* van, azt kell mondanunk, és cikkünk későbbi érvei fogják árnyalni ezt a tézist: a magyar könyvtári valóság felemás, „egyrészt–másrészt” válaszokat ad erre a kérdésre, illetve azt, hogy az „emitt” az új rendszer életképessége mellett érvel, az „amott” meg az árnyoldalait mutatja meg...

Az országos nagykönyvtárak szerepe

Bár viszonylag szerény állományú, kis könyvtárak birtokában is vannak olyan – főként külföldi, de bizonyos esetekben hazai – művek, amelyeket a könyvtárközi kölcsönzés más intézményekben hasznosít, e szolgáltatási ágazat egyik fő jellemzője mégiscsak az, hogy a „nagykönyvtárak” sokat adnak, kisebb könyvtári szolgáltató helyek pedig sokat kapnak az előbbiektől. Ez természetes és logikus. Bárhogyan is – tételezzük fel, hogy igen jól – szervezik meg a modern hazai kiadványok regionális forrásokból történő kölcsönzését, az országos, nagy szakkönyvtárakra, a hazai szakirodalmi ellátás kulcsintézményeire akkor is hatalmas feladat jut: a régi kiadású könyvekre, folyóiratokra szóló igények szinte kizárólag az ő állományukból szolgáltatathatók, a külföldről rendelt dokumentumok is főként náluk találhatóak igen nagy bőségben, arról nem is beszélve, hogy felszereltségük lehetővé teszi a kért könyvtári anyagok másolatban való elküldését.

Bár a könyvtárközi kölcsönzés regisztrációja nem tartozik a hazai könyvtárstatisztikai rendszer erősségei közé, annyi azért megállapítható, hogy az „adott” rovatban két kézen megszámlálható országos feladatkerülő nagykönyvtár teljesíti a forgalom számottevő részét (1982-ben összesen 157 ezer adott tétel szerepel, ebből az országos feladatkerülő szakkönyvtárak 108 ezret teljesítettek, közülük is a legtöbb tételt az Agroinform, az OMIKK, a KSH könyvtára és a KLTE szolgáltatta). E centrális szerepű intézmények sorában is kiemelkedő helyen szerepel az OMIKK, évente 10–12 ezer könyvtárközi kölcsönzési tételt nyújtva az igénylőknek. Az OSZK nélkülözhetetlen kulcsszerepet játszik az ügymenet bonyolításában, a kért dokumentumok lelőhelyének azonosításában, ám a nemzeti könyvtár saját állományából adott tételek száma – sajnos – szerénynek mondható, mert fő feladatának az „irányítást” és a külföldről kért művek közvetítését tekinti.

A műszaki–természettudományi dokumentumokra – melyeknek könyvtárközi forgalmáról az alábbiakban megállapításokat fogunk tenni – természetesen érvényes az a kettős tétel, hogy az igények túlnyomó része külföldi forrásokra, azon belül is időszaki kiadványokban megjelent közleményekre irányul, és hogy a kérések zöme friss publikációkat érint. (Ellentétben a humán és

társadalomtudományi kutatási ágakkal, amelyeknek tekintélyes hányada a nemzeti kutatási irányhoz tartozik, tehát magyar kiadványokra igényes, s a gyűjtemények archív, történeti rétegeit veszi túlnyomórészt igénybe.) Bár ezekkel a fő tendenciákkal is csinján kell bánni, és érdemes finomítani a képet azzal, hogy az OMIKK könyvtárközi kölcsönzésének az elmúlt években szerzett tapasztalatai szerint a csak technikatörténeti forrásanyagként őrzött dokumentumok forgalma élenkülönb van, ám nem a historikus érdeklődés lendült fel, hanem bizonyos iparágak, mesterségek, vállalkozási formák keresik a 30–50 évvel ezelőtt megjelent, s azóta a könyvkiadás érdeklődéséből kiesett témakörök kiadványait.

Fővárosból vidékre

„Kérőlapközelből” megvizsgáltuk az OMIKK 1983. I. negyedévének könyvtárközi kölcsönzési szolgáltatását, mégpedig abból a sajátos szempontból, hogy mit mutatnak ezek a kitöltött formanyomtatványok a regionális igénylésekről, azok megoszlásáról, tendenciáiról, arányairól. A beérkezés időrendjében lerakott kéréslapokat egyenként kézbe véve a hazai könyvtári élet sajátos tükröképét szemlélheti az, aki e forrásanyagban búvárkodik. Megmérheti az együttműködés kapcsán elhangzott

nagy szavak és sürgető előírások tényleges értékét, kitapinthatja a rendelkezések, utasítások valóság-alakító erejének határait is, láthat jól, rosszat, vegyest, amikor sok száz könyvtár sok száz könyvtárosa által gépelt – vagy még mindig kézzel írott – könyvtárközi kéréslapjait vizsgálja.

Az országos műszaki szakkönyvtárba 1983 első félévében 5138 könyvtárközi kérés érkezett be. Ebből a hatalmas anyagból mintát véve két régió, az észak-dunántúli és a dél-alföldi területek könyvtáraiból érkező kéréseket elemeztük, a kéréseket könyvtártípusonként különválasztva, a kért dokumentumokat magyar és külföldi megjelenési hely szerint, az előbbieket a megjelenés ideje szerint is csoportosítva. Ha a kötelepéldányok regionális elosztása–megőrzése–feltárása–szolgáltatása láncolat jól, vagy megfelelően működne, akkor azt az optimális eredményt kellene kapnunk, hogy 1978 utáni megjelenésű magyar anyagot a vidéki könyvtárak az OMIKK-tól nem kérnek, mert ezekre a művekre a könyvtárközi kölcsönzés helyi forrásaiból is szert tudnak tenni.

Mint mondanak ezzel szemben az 1. táblázat adatai? (Mégegyszer: nem a teljes éves forgalomról van szó – a mintavétel egy félév 14,5%-át ölelte fel, összesen 747 tételt.)

1. táblázat

Minta az OMIKK 1983. első félévi könyvtárközi kölcsönzési forgalmából

Könyvtártípusok	Magyar mű	Külföldi mű	A beérkezett kérések száma			
			Összesen	Teljesítés	Máshová továbbítva	Kielégítetlen maradt
Kérések Észak-Dunántúlról						
Felsőoktatási könyvtárak	11	425	436	361	59	16
Szakkönyvtárak	19	85	104	91	11	2
Közművelődési könyvtárak	28	15	43	34	6	3
<i>Ebből</i>						
Megyei	9	8	17	17	–	–
Városi–községi	19	7	26	17	6	3
Összesen	58	525	583	486	76	21
Kérések Dél-Alföldről						
Felsőoktatási könyvtárak	3	51	54	46	7	1
Szakkönyvtárak	25	24	49	46	3	–
Közművelődési könyvtárak	53	8	61	51	6	4
<i>Ebből</i>						
Megyei	10	3	13	9	1	3
Városi–községi	43	5	48	42	5	1
Összesen	81	83	164	143	16	5
A két régió együtt:	139	608	747	629	92	26

Az adatok összehasonlításával a szerző korántsem akar valamiféle „versengést” kiváltani a két régió között. Magyarország két gyökeresen más vidéke a Balatontól északra levő, erőteljesen iparosodott, egy nagy vegyipari egyetemmel és kutatóintézetekkel bíró és éppen ezért műszaki információkra sokkalta éhesebb tájegység, mint a Tisza két oldalán elterülő, „mezőgazdaságban domináns” régió. Az észak-dunántúli kérések száma azért négyszeresen több, mert túlnyomó hányadukat a „nagyfogyasztók”: a veszprémi egyetem és a környezetében levő üzemek, intézetek, illetve a győri főiskolai és nagyüzemi igények teszik ki. A „máshová továbbított” kérések jelentős része külföldre ment a hazai könyvtárakból hiányzó dokumentumokért. (Itt szükséges megjegyezni, hogy bizonyos szakágakban, különösen régi művek esetén a lokalizálás meglehetősen nehéz; egy-egy könyvtárközi kéréslap néha igen sok intézményt is megjár, míg szolgálatotára talál, ha talál.) A „kielégítetlen kérések” rovat miértjeinek elemzése külön mikro-szintű vizsgálatot igényelne.

A két régió között – a számszerű eltérésektől eltekintve – egy arányeltérés mindenképpen figyelemre méltó. Mégpedig az, hogy a dél-alföldi könyvtárak milyen sok magyar művet kérnek az országos szakkönyvtártól, olyanokat is, amelyek a helyi könyvtárakban biztosan megvannak, és megfelelő áttekintés, szolgáltatási láncolat esetén regionális szinten kielégíthetők lehettek volna. Az OMIKK dicséretére szóljon: az ilyen kéréseket sem hátrítja el. A „magyar művek” észak-dunántúli 58 és dél-alföldi 81 kérése mögött az a valóság mutatja meg magát, amelyről a következőket szükséges elmondani.

A „négy megyés” észak-dunántúli régió kooperatív tevékenysége, a nemzeti dokumentumtermés fogadása, regisztrálása, központi katalógusokban való feltárása és a részt vevő könyvtárak feltételei sokkalta jobbakként, mint a másik körben részt vevő szegedi, kecskeméti, dunaujvárosi könyvtáraké. Az utóbbi helyeken a raktári terek befogadó kapacitását messze meghaladó állománynövekedés feszültségei olyan helyzetet eredményeznek, ami gátját képezi annak is, hogy ezek az intézmények fel tudjanak nőni regionális „szakkönyvtári–szakgyűjteményi” szerepkörükhöz. Így érthető, hogy elmarad a források propagandája, nem hívják fel a meglévő lehetőségekre sem a kiskönyvtárak figyelmét, ezért aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy a könyvtárközi kérések ki sem csapódnak a régió szintjén.

Megnéztük, hogy az 58, illetve 81 magyar dokumentumból mennyi olyan mű van, amely 1978 után jelent meg: Észak-Dunántúlon 29, a Dél-Alföldön pedig 21 volt ilyen. Az előbbi ugyan abszolút számban több, de az adatok alapján jól lokalizálható, honnan származik: a „hálózati utat”, a regionális keresést nem vállaló Veszprém megyei városi könyvtárakból, és a tételek fele ugyane megye szakkönyvtáraiból (pl. a zánkai Úttörővá-

rosból 13 tétel). Az ország dél-keleti részéből viszont minden könyvtártípusból akad ilyen kérés, és minden megyéből is. A kötelesforrások tőszomszédságából, sőt olyan helyről is, ahol a kötelespéldányok elosztásának elvi rendje szerint házon belül meg kellene lennie a dokumentumnak (és amely – feltehetően – külső raktárban tárolódik, így egyszerűbbnek tűnik talán egy kéréslapot elküldeni, mint a távoli helyről a könyvet beszállítani).

Az 1983-as első évnegyed kéréslapjainak vizsgálata során – ha statisztikailag nem is – a többi régió „könyvtárközi működését” is szemlétük, jegyzeteket készítve a jelenségekről. Az az általános tapasztalat, hogy – rendelet ide, rendelet oda – a könyvtárosok a „bizalom elve” alapján indítják útjára a szolgáltatást kérő cédulát: oda küldik, ahonnan remélik, hogy megkapják a művet. És aligha lehet vitatni, hogy ez a helyes magatartás. Például a Dél-Dunántúlon, sőt Pécsen is a műszaki jellegű kérések – magyar, friss anyag esetén is! – széles ívben elkerülik a pécsi műszaki főiskola könyvtárát, ahová pedig a vonatkozó dokumentumok 1978 óta érkeznek, mert a könyvtárak fel sem tételezik, hogy igényük, olvasójuk kérése ott meghallgatásra lel.

Régióból helybe

Bár a hat év alatt szépen felszaporodott nemzeti dokumentumtermés regionális igénybevétele a kérések összességéhez képest ma még szerény, mégis szembe kell nézni azzal, hogy az évek során a régióban levő kötelespéldányok használata is sűrűbbé válik majd. Mert a lehetőségek ki nem használása, a kérések „továbbpasszolása” nem csupán egy megszabott rend megkerülését jelenti, hanem a források tékozlását is. Sőt, van ennek a szolgáltatásnak egy sekélynek tűnő finánciális vetülete is: a postai költségek. Egy-egy csomag 5 kg-ig 12 Ft-ért küldhető el, utánvételes visszaküldés esetén meg 30 Ft-ot kell érte fizetni. Ha egy vidéki város egyetemi tanszéki könyvtára például – e példa: tény! – olyan művet kér és kap meg Budapestről, amely kurrens források alapján megállapíthatóan a szomszédos orvosegyetem könyvtárában is megvan, akkor feltehető a kérdés: nem lenne-e hasznosabb a tanszéki könyvtári ügyintézőt könyvtárossá kiképezni, vagy az egyetemi hálózatban aktívabb instruktorként munkát végezni, hogy a tanszéki személy tudja azt a minimumot, ami – egyebek között – e szolgáltatás célszerű és ökonomikus működtetéséhez szükséges? E sorok írója természetesen nem gondolja, hogy e fontos és célszerű – szinte azt kell mondani: az együttműködést, a könyvtári kooperációt tényleges szolgáltatásban realizáló – intézményközi kölcsönzési tevékenységet postaköltségekkel való takarékoskodás miatt korlátozni kellene, de azt igen, hogy ha a kívánt dokumentumot a szomszéd könyvtárból kéri

meg könyvtárközi kölcsönzés keretében, akkor nemcsak a postaköltséget, de rengeteg időt is megtakarítanak. Ez pedig már tényleg pénz!

Ha nem is teljes képet nyújtó adatokkal, de a regionális koncepció *meggyökerezéséről és eredményeiről* tanúskodó jelzésekkel is rendelkezünk. A kötelepéldány-elosztási rendszerbe bevont és központi vagy résztvevői szerepet vállaló könyvtárak könyvtárközi kölcsönzési statisztikája azt mutatja, hogy ez a hatéves gyarapodó állomány – ha megfelelően irányítják az igényeket a forrásokhoz – egyre növekvő mértékben tud már helytállni.

A debreceni Egyetemi Könyvtár közel évi ötezer könyvtárközi kölcsönzésének harmadát Hajdú-Bihar, Szabolcs és Szolnok megye közművelődési, szak- és felsőoktatási könyvtárainak nyújtotta. Az ezektől befu-

tott kérések száma összesen 2451 volt; a KLTE 1572-t saját állományából teljesített, majdnem 1000 kérést más könyvtárba irányított át. A szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárhoz évi közel 2000 kölcsönzési megkeresés érkezik; ebből a mennyiségből 669 jutott 1982-ben nem Vas megyei könyvtárakra. Igaz, a teljesített kéréseknek még csak 10%-a származik a kötelepéldányok gyűjteményéből. A miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár ugyanebben az évben 1160 kérést regisztrált, összesen 82 közművelődési és szakkönyvtártól, s ezek közül 60 működik saját régiójában. Ebben az intézményben is azt mutatják a számadatok, hogy a kötelepéldányok a kérésekre ténylegesen elküldött dokumentumok 15%-át tették ki.

Ezek az adatok már érezhetőek a mérleg serpenyőjében.

FOGARASSY Miklós: Együttműködés és könyvtárközi kölcsönzés

A cikk a hazai könyvtárközi kölcsönzés 1977-ben indult új, regionális rendszerének működését vizsgálja. Negatív jelenséggé könyvelhető el, hogy a vidéki könyvtárak még mindig fővárosi nagykönyvtároktól kérnek olyan dokumentumokat, amelyeket az illető régió belül kellene szolgáltatni, ugyanakkor azonban a regionális együttműködés eredményei is kezdenek kibontakozni.

FOGARASSY, M.: Cooperation and interlibrary lending

The author examines the operation of the new, regional system of interlibrary lending started in Hungary in 1977. The inadequacy of the system is reflected by the fact that libraries in the country are still borrowing documents from large research libraries in the capital, even though these documents should be available in the relevant region. However, some positive results of regional cooperation can also be observed.

ФОГАРАШИ, М.: Сотрудничество и межбиблиотечный абонемент

В статье дается анализ функционирования региональной системы, как новой формы межбиблиотечного абонемента, введенного в ВНР в 1977 году. Отрицательным явлением считается то, что провинциальные библиотеки все еще запрашивают из будапештских библиотек такие документы, которые могут быть найдены в данном регионе. В то же время уже начали проявляться и положительные результаты регионального сотрудничества.

FOGARASSY, M.: Kooperation und der auswärtige Leihverkehr

Der Artikel untersucht die Frage, wie sich das neue, 1977 eingeführte regionale System des inländischen auswärtigen Leihverkehrs bewährt hat. Es ist zu beanstanden, dass sich die Bibliotheken ausserhalb der Hauptstadt noch immer an die hauptstädtischen Grossbibliotheken wenden, um Dokumente zu erhalten, die auch im Kreise ihrer eigenen Region zugänglich sind. Gleichzeitig ist aber festzustellen, dass sich auch die guten Erfolge der regionalen Kooperation bereits zeigen.
